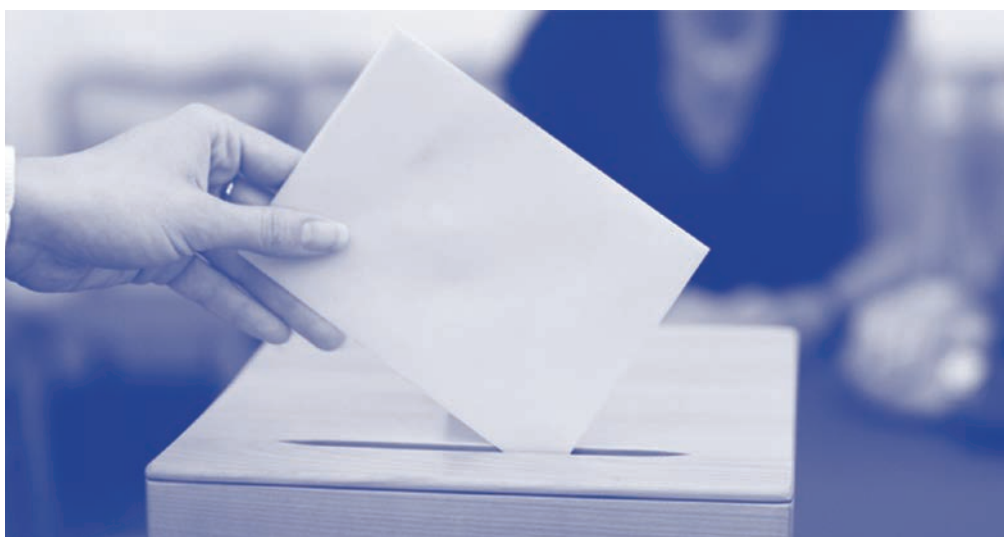

АСОЦИАЦИЯ „ПРОЗРАЧНОСТ БЕЗ ГРАНИЦИ“

КУПУВАНЕТО НА ГЛАСОВЕ И КОНТРОЛИРАНИЯТ ВОТ В БЪЛГАРИЯ:

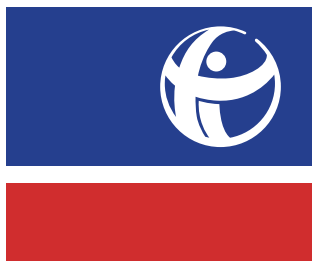
предизвикателство към
институциите и демократичните
стандарты в изборния процес

Policy Paper

Проект „Подай сигнал (II) – включване на гражданите в противодействие на корупцията в Южна Европа“, осъществяван с финансовата подкрепа на Европейската комисията, по програма „Превенция и противодействие на престъпността“, Home/2012/ISEC/AG.

През 2006 година Transparency International – България създаде първия по рода си в България Център за правна консултация на пострадали от корупция. Той е инициатива на международната антикорупционна неправителствена организация Transparency International, с чието съдействие през изминалите години бяха създадени повече от 15 такива структури в държави от Европа и Азия. През последните няколко години различни държавни институции въведоха горещи телефони за подаване на сигнали за корупция. В същото време проучванията на общественото мнение показват, че по-голямата част от гражданите не са готови да сигнализират институциите и имат нужда от съвет и подкрепа от страна на независими експерти и на граждански организации.

Създаването на Центъра за правна консултация на пострадали от корупция има за цел да съдейства на пострадалите от корупционни практики да защитят своите права и законни интереси, както и да повиши информираността на гражданите относно възможните механизми за противодействие на корупцията. Също така, чрез създаването на този Център Асоциация „Прозрачност без граници“ цели да насочи вниманието на държавните институции към проблема с корупцията и да насърчи тяхната по-активна работа с граждани при сигнали за случаи на корупция.

Настоящият аналитичен документ е фокусиран върху една от най-проблемните области – купуването на гласове и оказването на натиск върху избирателите. Вниманието върху този проблем бе поставено неслучайно – изследванията на Асоциация „Прозрачност без граници“ през изминалото десетилетие показват, че политическата корупция и в частност – корупцията в изборния процес, е натоварена с изключително висок потенциал да дискредитира основни принципи, на които се основава демокрацията. Сигналите, получени през изминалите години в Центъра за правна консултация на пострадали от корупция, потвърждават тази констатация. Настоящият документ систематизира информацията относно основните фактори на средата, които обуславят корупцията в изборния процес, дефицитите в работата на институциите, в това число и слабите звена в тях (institutional soft spots), основните изразни форми на купуване на гласове и натиск върху избирателите, както и препоръки за противодействие на купуването на гласове и контролирания вот.

Настоящият документ е разработен в рамките на проект „Подай сигнал (II) – включване на гражданите в противодействие на корупцията в Южна Европа“, осъществяван с финансовата подкрепа на Европейската комисията, по програма „Превенция и противодействие на престъпността“, Номе/ 2012/ ISEC/ AG. Мненията и становищата, изразени в настоящата публикация, не отразяват позицията на Европейската комисия. Европейската комисия не носи отговорност за използването на информацията, съдържаща се в публикацията.

Прозрачността и почтеността в изборния процес са едни от основните стълбове, на които се гради доверието на гражданите в институциите на представителната демокрация. Данните от мониторинга на изборите, осъществяван от български и международни наблюдатели, показват наличието на съществени проблеми, които до настоящия момент не намират адекватно решение. Такива са например непрозрачното финансиране на политическите партии, безконтролното използване на пари с неясен произход в предизборните кампании, нарастващият дял на организационните нередности, липсата на реални политически алтернативи, политически платформи и предложения за развитието на обществото. С особена острота сред тях се открояват купуването и продаването на гласове, корпоративният вот и различните механизми за натиск върху избирателите при упражняването на техните избирателни права.

Въпреки че още в първите години на прехода към демокрация българските граждани ставаха свидетели на различни практики, до 2005 година този процес имаше все още спорадичен характер и се изразяваше в подкупване на избирателите „на дребно“ (в тази връзка изразите „предизборни кебанчета“ и „предизборни капачки за зимнина“ са се превърнали в нарицателни понятия, но и наред с това са показателни за характера на прилаганите средства за въздействие).

В последното десетилетие (от 2005 до настоящия момент) този процес придоби изразни форми и степен на организираност, които дискредитират изборния процес, представляват заплаха за правата и свободите на българските граждани и възпрепятстват ефективното функциониране на основни институции на представителната демокрация. Особено остро този проблем се откри по време на местните избори през 2007 година и на парламентарните избори през 2009 година, когато бяха констатиран сериозни опити за включването на огромни парични потоци с неясен произход при финансирането на предизборните кампании на кандидатите и за организирано купуване на избирателни гласове.

През 2009 година Асоциация „Прозрачност без граници“ постави фокус на вниманието върху проблема, като въведе в български контекст понятията „купуване на гласове“ и „контролиран вот“ и предприе целенасочени действия за анализ на причините, идентифициране на изразните форми и формулиране на препоръки за тяхното ограничаване.

Купуването на избирателни гласове представлява престъпление срещу политическите права на гражданите, при което избирателите се склоняват да гласуват в полза на посочен кандидат или партия срещу получаване на материална облага. Материалната облага може да намира израз не само в получаването на парични суми, но и стоки, вещи и необходими услуги, които могат да бъдат предоставени на избирателя като отплата за направен конкретен политически избор. Предвид факта, че в този процес има две страни – на предлагащия и на получаващия материална облага – продаването на гласове също е криминализирано като престъпление по смисъла на Наказателния кодекс.

Предвид незаконосъобразния характер, купуването и продаването на гласове се извършват в условията на неписани, скрити договорености и при създаването на гаранции, че избирателят ще гласува в съответствие с договореното. Това налага в повечето случаи да се прилагат и инструменти за контрол от страна на поръчителите.

В опит да бъде изяснен характерът на този вид въздействие върху упражняването на едно от основните политически права на гражданите и да бъдат очертани границите на проблема, през 2009 година в изследванията на изборния процес бе включено още

едно понятие. Понятието „контролиран вот“ беше въведено от Асоциация „Прозрачност без граници“, за да опише практиките на оказване на незаконен натиск, който цели да принуди гласоподавателите да гласуват за партия или кандидат в противоречие с тяхната воля и политически предпочитания.

Понятието „контролиран вот“ се свързва с оказване на противозаконно въздействие върху избирателите, което цели да ги принуди да гласуват против волята си в полза на кандидат или партия, посочени от друго лице. В тази връзка е необходимо да се отбележи, че субектите, оказващи въздействие върху избирателите, разполагат с властови ресурс, който принуждава гласоподавателите да постъпят против собствена си политическа воля.

При разглеждане на този проблем следва да се взема предвид фактът, че контролираният вот може да представлява както самостоятелна форма на злоупотреба с политическите права на гражданите, при която не се предоставя материална облага, така и може да бъде съпътстващ компонент на прякото купуване на гласове. В този случай този инструмент се използва като гаранция, че гласоподавателите ще гласуват за партията/кандидата, в подкрепа на когото са получили материална облага (най-често – парична сума).

Данните от наблюдението на изборния процес, както и редица експертни анализи и оценки дават основание за комплексното разглеждане на двата проблема. И купуването на гласове, и контролираният вот могат да бъдат установени като самостоятелни форми на нарушения в изборния процес. Това е и основната причина, поради която те са предмет на самостоятелна регламентация като отделни престъпления в Наказателния кодекс.

От гледна точка на политическия анализ, купуването на гласове и контролираният вот представляват взаимосвързани компоненти на едно сложно социално явление и на комплексен процес на въздействие върху демократичния изборен процес. Пряка негова последица е нарушаването на фундаментални политически права на гражданите и подкопаването на основни принципи, върху които се основава съвременният демократичен ред – върховенство на закона, правова държава и политически плюрализъм. Поради сериозната заплаха за демократичното развитие на съвременното българско общество, противодействието на това явление изисква интегриране на съвместните усилия на гражданските организации и на всички институции, които имат правомощия в тази сфера.

I. ОСНОВНИ ФАКТОРИ, СЪДЕЙСТВАЩИ ЗА РАЗПРОСТРАНЕНИЕТО НА КУПУВАНЕТО НА ГЛАСОВЕ И КОНТРОЛИРАНИЯ ВОТ

При разглеждането на проблема за купуването на гласове и контролирания вот е необходимо да се отчете факта, че сложният комплексен характер на явлениято не може да бъде обяснен с едностранни и лесни интерпретации на причините, изразните форми на проблема и на решенията за неговото ограничаване. Въпреки това, резултатите от мониторинг на изборния процес, осъществяван от международни и национални организации, проведените изследвания на общественото мнение и разработените експертни анализи очертават основните причини, които стимулират злоупотребата с изборителните права на гражданите.

Основните фактори на средата, които оказват въздействие върху разпространението на купуването на гласове и контролирания вот могат да бъдат търсени в няколко основни насоки:

1. Дефицити в работата на институциите, свързани с недостатъчно ефективно прилагане на съществуващата правна рамка и с проблеми на взаимодействието между тях
2. Висока степен на зависимост на бизнеса от решенията на институциите на национално и местно ниво
3. Дефицити в законодателството, определящо процесуално-правните правила за разследване на престъпления срещу политическите права на гражданите
4. Изразителни мащаби на бедността в различни общности и райони на страната и висока степен на социално изключване
5. Специфични характеристики на политическата култура на част от гражданите, която намира израз в относително ниска степен на готовност за противодействие на политическата корупция и незачитане на основни демократични ценности
6. Неефективно функциониране на политическите партии като изразители на интересите на избирателите

1. Дефицити в работата на институциите, свързани с недостатъчно ефективно прилагане на съществуващата правна рамка и с проблеми на взаимодействието между тях

При разглеждането на проблема за купуването на гласове и контролирания вот един от основните въпроси е свързан с ролята на институциите като фактор за противодействие на този тип престъпления срещу политическите права на гражданите. Въпреки че основните причини за произхода на явлениято „купуване на гласове“ не могат да се търсят в държавните институции, именно към тях са отправени основните очаквания за противодействие. Причината за това се корени във факта, че държавните институции са натоварени с легитимните законови правомощия да разследват и санкционират тези престъпления. В тази връзка на преден план изпъква ролята на Министерство на вътрешните работи и Прокуратурата на Република България, но наред с това е необходимо да бъде поставен акцент и върху дейността на други институции, чиято ефективна (или неефективна) дейност има важно значение в контекста на разглеждания проблем.

Данните от наблюдението на изборния процес, резултатите от изследвания на общественото мнение и експертните анализи дават основание да се подчертае значението на дефицити в работата на институциите в няколко основни насоки:

■ Дефицити в работата на разследващите органи – В рамките на периода 2009 – 2013 година един от основните дефицити в работата на органите на МВР произтичаше от подхода на разследване, като усилията се концентрираха в дните, които предшестват непосредствено провеждането на изборите и в рамките на изборния ден. Предвид спецификата на този тип престъпление (предполагащ необходима подготовка на различните схеми за организиране на купуването и продаването на гласове) се оказваше, че предприетите действия не са достатъчни, за да възпрепятстват този тип престъпления в изборния процес. В този смисъл липсата на превантивна дейност срещу разгръщането на мрежите за купуване на гласове е сред дефицитите в работата на разследващите органи.

На следващо място, като негативен фактор при разследването на този тип престъпления може да се оцени и неизползването на цялата палитра от допустими законови средства и способности за събиране на годни

доказателства, които могат да послужат за налагането на ефективни присъди спрямо извършителите. Обикновено при разследването на сигнали за този тип престъпления се извършват разпити на заподозрените лица (организатори на схеми за купуване на гласове, купувачи на гласове и продавачи на гласове), които отричат участието си в този тип престъпления. Изключителното прилагане на този способ като единствен инструмент за събиране на данни служи като основание за прекратяване на проверките и приключване на досъдебните производства поради липса на достатъчно доказателства за извършено престъпление¹. Междинните данни от наблюдението на изборния процес през 2015 година показват устойчивост на тенденцията, при която институциите разчитат предимно на свидетелства на заподозрените извършители, които, от своя страна, не потвърждават съпричастност към разследваните деяния.

Не на последно място сред дефицитите на разследващите институции следва да бъде посочено и неефективното събиране на доказателства, в резултат на което те не могат да бъдат използвани от съда за налагане на адекватно наказание. В това число са включването на неотнормирани доказателства или несъбиране на доказателства по надлежния ред, като тук най-често става въпрос за липса на протоколи, непълни протоколи и за допуснати съществени процесуални нарушения при събирането на доказателства.

Резултатът от всички тези дефицити е невъзможност да бъдат осъдени извършителите. Това изпраща негативен сигнал към обществото и изразява послание, че нарушителите са по-силни от институциите. В резултат от липсата на задоволителни резултати от работата на разследващите органи намалява и готовността на гражданите да подават сигнали за купуване на гласове. Сравнителният анализ на сигналите, постъпващи в Центъра за правна консултация на пострадали от корупция към Асоциация „Прозрачност без граници“, показва нарастващ дял на гражданите, които желаят да бъде запазена тяхната анонимност. Причините за това са различни, като два от съществителните доводи, посочени от тях, са нежеланието им да се сблъскат с неприятности (14,1%) и защото се страхуват от последиците (4,5%). Този дял е значително по-висок от дела на хората, които разчитат на съдействие от правоохранителните органи – само 12,6% от всички респонденти биха подали сигнал към МВР и Прокуратурата².

На трето място, при оценката на дефицитите в работата на разследващите органи е необходимо да се подчертае негативното въздействие на политическия фактор върху работата на МВР. Честите смени в ръководствата на регионалните структури на МВР и ДАНС, включително и непосредствено преди изборите, са фактор, който демотивира служителите при изпълнение на служебните им задължения и затормозява тяхната работа по разследване на престъпления, които имат връзка с политическите процеси в страната. Наред с това, честата смяна в политиките, която е свързана с промените в ръководствата и експертните нива в последните години, пречат за постигане на устойчивост на подхода и методите, прилагани от разследващите органи.

Не по-малък проблем за ефективната работа на институциите, който може да бъде оценен като сериозна слабост, са неформалните близки контакти и зависимости, създадени на местно ниво. Това е съществен фактор, който въздейства негативно върху готовността на правоохранителните органи за ефективно разследване на купуването на гласове и натиска върху избирателите. В този смисъл една от препоръките за преодоляване на този дефицит е ротацията на полиците в изборния ден и в дните преди това.

■ Дефицитите в работата на институциите с контролни правомощия също оказват индиректно въздействие върху изборния процес – въпреки че по различни експертни оценки броят на институциите с контролни правомощия надхвърля 130, съществени дефицити в работата на цялата контролна система остават: формализмът при изпълнение на възложените функции (като често посочвана причина в тази връзка се изтъква липсата на законови основания за изпълне-

Institutional soft spots – слаби звена и компоненти в дейността на институциите, съдействащи за купуването на гласове и контролирания вот

■ недостатъчна превантивна дейност на правоохранителните органи срещу разгръщането на мрежите за купуване на гласове и преплитане с тях групи престъпни мрежи

■ неизползване на широк спектър от допустими законови средства и способности за събиране на годни доказателства

■ неефективното събиране на доказателства, включването на неотнормирани доказателства или несъбиране на доказателства по надлежния ред

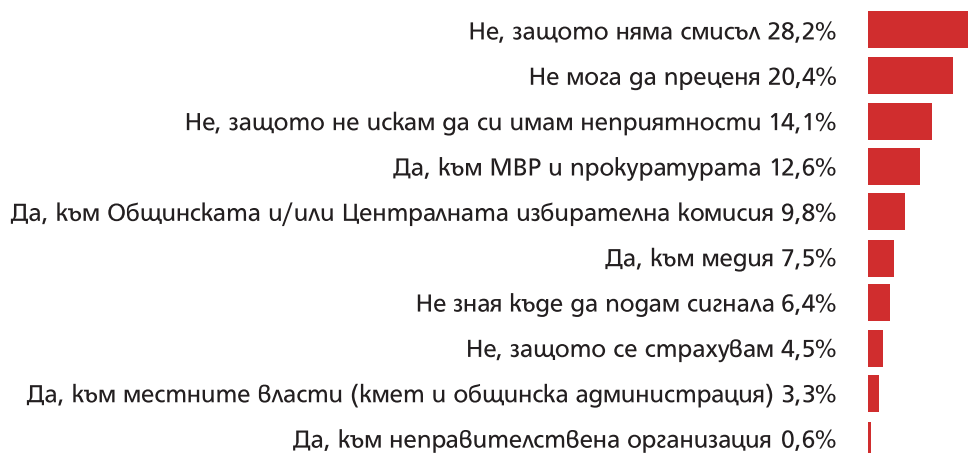
■ чести смени в ръководствата на регионалните структури на МВР и ДАНС, които затормозяват работа по разследване на престъпления, свързани с политическите процеси

■ неформални близки контакти и зависимости, създадени на местно ниво, които въздействат негативно върху готовността на правоохранителните органи да разследват купуването на гласове и натиска върху избирателите, осъществяван от лица, които имат влияние на местно ниво

¹ Така например, по данни от Междуведомственото звено към ПРБ, включващо и представители на МВР и ДАНС, от общия брой от 599 преписки, образувани във връзка с парламентарните избори през 2013 година, по 573 е постановен отказ за образуване на досъдебни производства.

² Данните са от представително изследване на общественото мнение, проведено от социологическа агенция „Алфа ризърч“ през септември 2015 г. по инициатива на Асоциация „Прозрачност без граници“. За допълнителна информация Вж.: http://alac.transparency.bg/wp-content/uploads/2015/11/Sociolog_Research_Data_Analysis_ALAC-1.pdf

Графика №1: Готовност на гражданите да подадат сигнал до институциите за оказан натиск или предложение да продадат избирателния си глас (резултати от национално представително изследване на общественото мнение, септември 2015 г.)

ние на конкретни дейности по контрол); припокриването на контролни правомощия (което се използва като основание за отказ от упражняването на контрол), липсата на координация между институциите и прилагането на избирателен подход при осъществяване на контролната дейност. Липсата на ефективен контрол е една от най-честите причини за появата на политическа корупция, каквато представляват купуването и продаването на гласове.

В резултат на тази институционална слабост се създават възможности за злоупотреби от страна на бизнеса, които имат връзка с осъществяването на основни политически и социални права на гражданите. Така например, корпоративният вот и свързаните с него разнородни форми на натиск върху работниците (в това число забавяне на заплати, неизплащане на дължими обезщетения и добавки, неправомерни уволнения и наказания) не са предмет на активна контролна дейност от страна на институции като Главна инспекция по труда, Национална агенция за приходите и др.

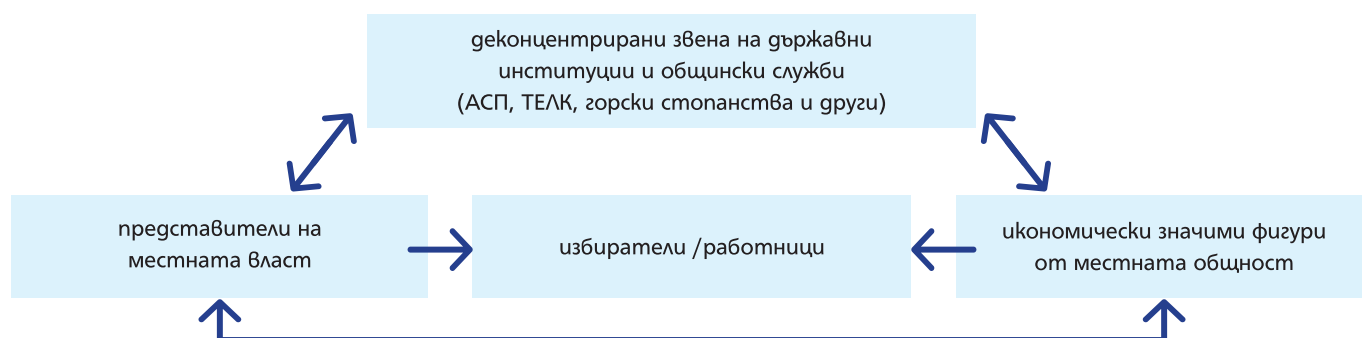
Същевременно, възможността за прилагане на избирателен подход при осъществяването на контролната дейност намира израз в други две крайности – системен отказ от извършване на проверки в определени фирми или масирано извършване на постоянни проверки в други фирми. По оценки на представители на бизнеса тези практики са фактор, който допринася за осъществяването на натиск върху работещите в качеството им на избиратели.

■ Дефицити в системата от институции за социално подпомагане – анализът на резултатите от наблюдението на изборния процес и изследванията на общественото мнение показват тенденция за преминаване от практики на директно купуване на гласове (под формата на предлагане на пари) към практики, които могат да се определят като „търговия със зависимости“. Една от причините за това (въпреки че не е единствената) е, че преките форми на купуване на гласове могат да бъдат по-лесно разкрити, доказани и санкционирани. Поради тази причина през последните години се наблюдава процес на мобилизиране на широки мрежи от посредници на местно ниво, които създават неформални канали за достъп до институциите, предоставящи социални услуги на местно ниво, в замяна на което впоследствие изпълняват посредническа роля в изборния процес.

Така например, представители на местната власт (обикновено това са кметове на кметства), местни политически лидери, неформални лидери на местни общности и лихвари осигуряват преференциален достъп до социални помощи от различен характер (изготвяне на документи и попълване на молби за социални помощи в пари и натура, предоставяне на енергийни ресурси за отопление, освидетелстване на здравен статус), като в замяна на това дават указания за „правилен“ политически избор и осигуряват избирателна подкрепа от гражданите, над които изпълняват социален и политически патронаж.

Institutional soft spots – слаби звена и компоненти в дейността на институциите, съдействащи за купуването на гласове и контролирания вот

- формализъм в работата на работата на институциите с контролни правомощия
- липса на координация между различни контролни звена и припокриване на контролни функции, служещи като основание за неосъществяване на контрол
- прилагане на избирателен подход при осъществяване на контрол върху дейността на бизнеса, намиращ израз в две крайности: системен отказ от извършване на проверки в определени фирми или масирано извършване на постоянни проверки в други фирми

Анализът на проблема за купуването на гласове и контролирания вот показва, че звената за социално подпомагане се превръщат в инструмент за създаване на зависимости и за оказване на натиск върху социално уязвимите граждани. Поради тази причина самите структури за социално подпомагане се превръщат в обект на натиск от страна на местни политически лидери, представители на местната власт и на неформални лидери в общностите в опитите им да установят контрол върху избирателите.

Institutional soft spots – слаби звена и компоненти в дейността на институциите, съдействащи за купуването на гласове и контролирания вот

- мобилизиране на широки мрежи от посредници на местно ниво, които създават неформални канали за достъп до институции от системата за социално подпомагане

- осигуряване на преференциален достъп до социални помощи от различен характер (изготвяне на документи и попълване на молби за социални помощи в пари и натура, предоставяне на енергийни ресурси за отопление, освидетелстване на здравен статус)

- превръщане на местни звена за социално подпомагане в инструмент за създаване на зависимости и за оказване на натиск върху социално уязвимите граждани

- Дефицити в работата на изборната администрация – сравнителните резултати от наблюдението в периода 2009 г. – 2015 г. показват, че най-същественият дял от нередностите в изборния процес се дължи на дефицити в работата на избирателните комисии. С особена острота този проблем се откроява на нивото на секционните комисии, които не разполагат с достатъчно познания, за да изпълняват стриктно правилата, предвидени в Изборния кодекс. Сред многобройните нарушения, констатирани в изборния процес, се открояват няколко характерни нарушения, които са показателни за дефицитите в работата на избирателните комисии: неспазване на процедурите за боравене с бюлетините, допускане на хаос в изборните помещения, извършване на манипулации при преброяване на бюлетините, допускане на технически грешки при попълване на протоколите с изборните резултати.

Причините за влошаващото се качество в работата на избирателните комисии са комплексни, като сред тях е необходимо да се изведат на преден план: неспособност да се задържи вече създаден капацитет за администриране на изборния процес; недостатъчно обучение на членовете на комисии; политическо влияние върху работата на членовете на избирателните комисии; опити за външна намеса и натиск от страна на представители на местни власти, лидери на общности, застъпници, кандидати и други лица.

Част от констатираните организационни нарушения са показател не само за случайни пропуски при подготовката на изборната администрация, но и за преднамерено въздействие върху нейната работа. Това на практика улеснява извършването на престъплението „купуване на гласове“ и проследяването на вота на избирателите.

Institutional soft spots – слаби звена и компоненти в дейността на институциите, съдействащи за купуването на гласове и контролирания вот

- политическо влияние върху работата на членовете на избирателните комисии

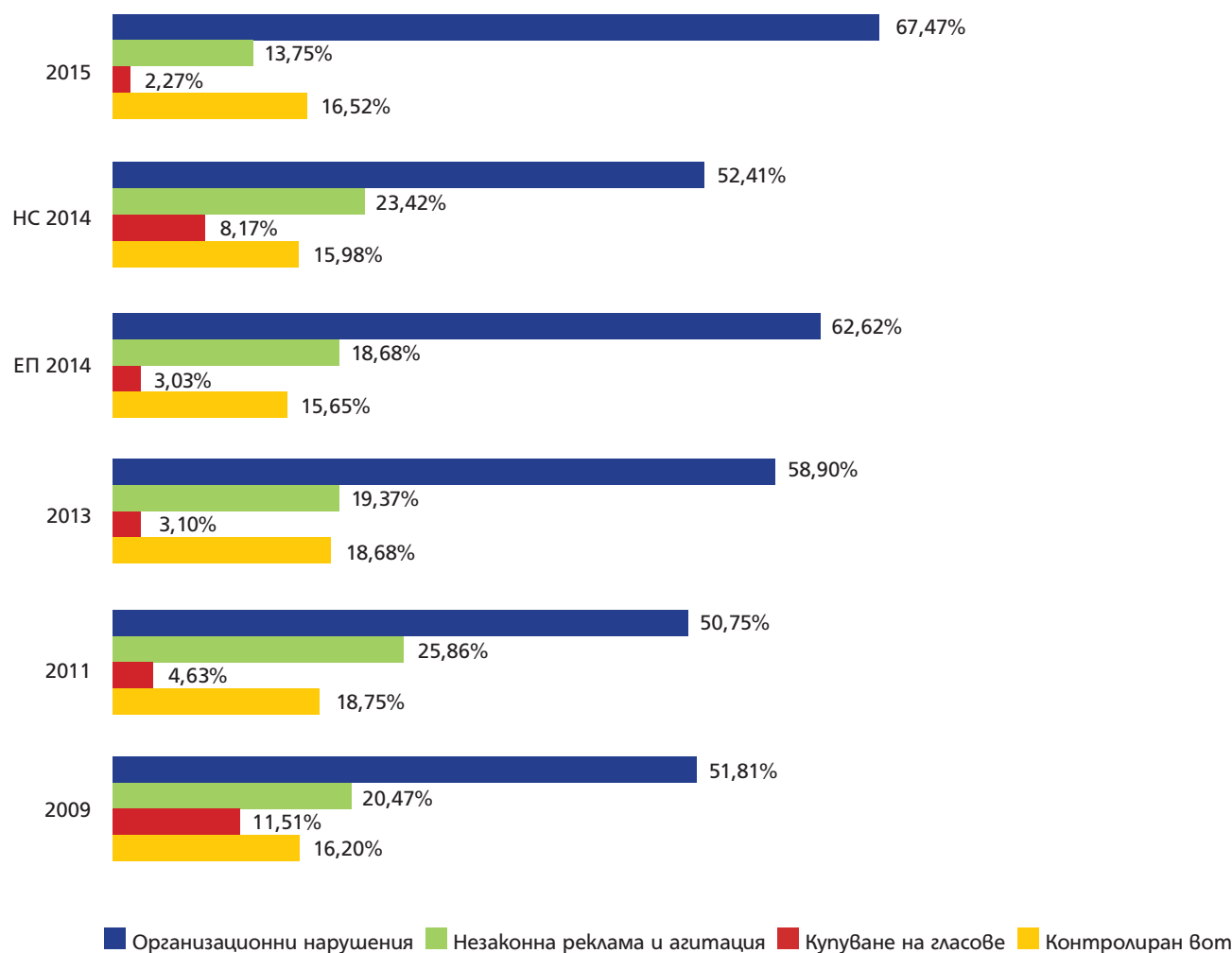
- неспособност да се съхрани вече създаден капацитет за администриране на изборния процес

- недостатъчно обучение на членовете на избирателните комисии

- опити за външна намеса и натиск от страна на представители на местни власти, лидери на общности, застъпници, кандидати и други лица

В рамките на наблюдението през 2015 година наблюдателите имаха възможност за констатиране няколко случая на манипулации с изборните книжа (например, попълване на бюлетините от членове на секционните комисии след приключване на изборния ден, поправяне на протоколите без да се поставят необходимите подписи от членовете на комисии). Тези констатации са показател за липса на базова почтеност на някои членове на секционни комисии (които са длъжностни лица по смисъла на изборното законодателство) и за осъществен институционален пробив в основното звено на изборната администрация, отварящ вратата за купуване на гласове и други манипулации в изборния процес.

Графика №3: Тенденции при нарушенията в изборния процес 2009 – 2015 г. (данни от наблюдение в изборния ден, Асоциация „Прозрачност без граници“)

2. Висока степен на зависимост на бизнеса от решенията на институциите на национално и местно ниво

Една от тенденциите, които все по-отчетливо се наблюдават през последните години, е нарастването на ролята на контролирания вот, в частност на корпоративния вот, като фактор за накарняване на почтеността в изборния процес. Неслучайно на този въпрос е отделено специално внимание в редица мониторингови доклади и аналитични изследвания на неправителствени организации и експертни екипи, които извеждат на преден план проблема за зависимостта на бизнеса от решенията на институциите на национално и местно ниво³. В контекста на изследваната тема съществуват три проблемни области, които индуцират зависимостта на бизнеса от решенията на управляващите и стимулират готовността му да оказва натиск върху работниците при упражняване на техните избирателни права:

■ Възлагането и изпълнението на обществени поръчки – в тази връзка продължават да стоят нерешени въпросите за начина, по който се прилагат правилата за достъп до публичните ресурси; степенята, в която се гарантират принципите за свободна, честна и лоялна конкуренция; ефективността при изразходването на вложените обществени ресурси и постигнатите социално-икономически резултати;

■ Въвеждането на различни регулаторни режими – в тази връзка през изминалите години нееднократно са поставяни въпросите за начина, по който се извършва оценка на необходимостта от въвеждането на нови регулаторни режими (включително кой извършва тази оценка, какви са мотивите за промените в регулациите и за въвеждането на нови регулации, какъв е очакваният икономически ефект) и за начина, по който се прокарват тези регулации в институциите на централната и местната власт;

³ Вж. докладите на Асоциация „Прозрачност без граници“ от наблюдението на изборите, проведени през 2009, 2011, 2013 и 2014 г., достъпни на: <http://www.transparency.bg/bg/researches/nablyudenie-na/>; „Индикатори за прозрачност и почтеност при обществените поръчки“, Асоциация „Прозрачност без граници“, София, 2013 (http://integrity.transparency.bg/media/uploads/news_images/TI_Book_Indicators.pdf); „Битовата престъпност и контролираният вот като заплахи за човешката сигурност в България“, Институт за регионални и международни изследвания, София, 2015.

■ ефективността в работата на институциите, които осъществяват контрол над икономическата дейност в различните сектори на икономиката – в тази връзка редица експертни изследвания поставят на преден план проблема за избирателния подход при осъществяване на контрол, като в част от случаите бизнесът може да бъде обект на постоянни проверки, които затормозяват неговата дейност, а в други – да разчита на благосклонно отношение от страна на контролните органи и на пропуски в системата за контрол.

Проблемите в тези три области водят до висока степен на несигурност на бизнеса и до опити от негова страна да си осигури политически протекции, за да придобие приоритетен достъп до публични ресурси, да запази или разшири своите икономически позиции или за да продължи своето съществуване в условията на икономическа криза.

Проблеми, съдействащи за купуването на гласове и контролирания вот

■ дефицит на прозрачност и контрол при възлагането и изпълнението на обществените поръчки

■ проблеми при въвеждането на различни регулаторни режими – липса на прозрачност относно мотивите за промени в регулаторните режими и липса на оценка за тяхното въздействие върху бизнес средата

3. Дефицити в законодателството, определящо процесуално-правните правила за разследване на престъпления срещу политическите права на гражданите

Дефицитите в законодателната уредба, свързана с противодействието на купуването на гласове и контролирания вот, следва да се разглеждат като функция от регламентацията в две области – наказателно-правна уредба и уредба относно организирането и провеждането на изборния процес.

■ Наказателно-правна уредба

Анализът на наказателно-правна уредба позволява да бъде дадена оценка, че материално-правната уредба на престъпленията срещу политическите права на гражданите е адекватна и позволява санкционирането на престъпления, свързани с купуването на гласове, продаването на гласове, организирането на купуване на гласове, оказването на въздействие при упражняване на избирателните права, в това число и възпрепятстването на правото на свободно гласуване⁴.

За разлика от материално-правната уредба, процесуално-правната уредба на престъпленията срещу политическите права на гражданите може да е оценена като неадекватна и възпрепятстваща ефективно наказателно преследване на тези престъпления. Общ недостатък на наказателно-процесуалната уредба в страната е силно формализираният ѝ характер, който затруднява работата на правоохранителните и правораздавателните институции. Правилата и процедурите за разследване и наказателно преследване на престъпленията срещу политическите права на гражданите не правят изключение – те са силно формализирани и не осигуряват практическа възможност за ефективно санкциониране. В подкрепа на това могат да бъдат дадени редица примери от журналистически разследвания и свидетелства на очевидци, които въпреки наличието на очевидни данни не могат да бъдат използвани като надеждно доказателствено средство в рамките на съдебния процес.

■ Законодателство, уреждащо организирането и провеждането на изборния процес

Въпреки че законодателната уредба на правилата за провеждане на изборния процес няма пряко отношение към купуването на гласове, тя може да бъде използвана като инструмент за ограничаване на негативното въздействие на този проблем. През изминалите години в Изборния кодекс бяха въведени редица норми, които целят да възпрепятстват редица нарушения (например, специален режим на отпечатване и съхранение на изборните книжа, въвеждане на допълнителни изисквания за контролни номера на бюлетините, сканиране и копиране на протоколите с изборните резултати и други). Оценка на ефекта от тези разпоредби показва, че те не възпрепятстват ефективно престъпленията срещу политическите права на гражданите.

В тази връзка е необходимо да се отбележи, че новият Изборен кодекс (в сила от 5 март 2014 г.) отхвърли един от инструментите за ограничаване на натиска и контрола върху избирателите. Става въпрос за регионалните преброителни центрове, които бяха въведени експериментално в предходния Изборен кодекс и които предвиждаха нов модел на преброяване на резултатите от избирателния процес.

Дефицити в законодателството, съдействащи за купуването на гласове и контролирания вот

■ силно формализиран характер на наказателно-процесуалната уредба, затрудняващ работата на правоохранителните и правораздавателните институции и неосигуряващ практическа възможност за ефективно санкциониране на този тип престъпления

⁴ В тази връзка вж. Раздел III „Престъпления против политическите права на гражданите“ от Наказателния кодекс, по-конкретно чл. 167, ал. 1 (възпрепятстване на избирателното право чрез насилие, измама, заплашване), чл. 167, ал. 2 (предлагане на имотна облага при упражняване на избирателно право – т. нар. купуване на гласове), чл. 167, ал. 3 (организиране на т. нар. купуване на гласове) чл. 167а (получаване на имотна облага при упражняване на избирателно право – т. нар. продаване на гласове), чл. 169б (възпрепятстване упражняването на политически права чрез насилие, заплахи и др. форми на натиск) и 169г (образуване, ръководене и участие в група, която си поставя за цел извършването на престъпления срещу политическите права на гражданите).

4. Изразителни мащаби на бедността в различни общности и райони на страната и висока степен на социално изключване

Изразителните мащаби на бедността в различни общности и в отделни райони на страната са фактор, който има изключително съществено значение за разпространението на корупцията в изборния процес. В подкрепа на това твърдение могат да бъдат приведени данните от редица изследвания и анализи, които показват наличието на устойчива връзка между нивото на бедност, безработица и социално изключване, от една страна, и различните форми на натиск върху избирателите и прилаганите практики за купуване на гласове, от друга страна. Така например, 43,7% от гражданите считат, че причината за купуването на гласове е бедността и нуждата от пари, които мотивират избирателите да продават своя глас.

В региони с високо ниво на безработица към този проблем се добавя и рискът от загуба на работното място. Рискът от безработица и социално изключване представляват допълнителен утежняващ фактор, който поставя хората в зависимост от икономически силните фактори на местно ниво. Това води до натиск върху избирателите да гласуват в противоречие със своята воля и политически възгледи, като често участието им в изборния процес е свързано не с предлагането на пари, а със заплахата от санкции. В случаите с работещи избиратели санкциите се изразяват в уволнение от работното място, лишаване от дължими плащания, бонуси и наказания. В случаите с безработни избиратели санкциите се изразяват в отстраняване от програми за временна заетост, лишаване от социални помощи в натура, изключване от схеми за получаване на допълнителни доходи, в това число и от схеми за нелегална търговия със стоки.

Проблеми, съдействащи за купуването на гласове и контролирания вот

- високо ниво на безработица в отделни райони на страната
- високо ниво на бедност в отделни общности
- социално изключване на отделни индивиди и цели общности

5. Специфични характеристики на политическата култура на част от гражданите, която намира израз в относително ниска степен на готовност за противодействие на политическата корупция и незначителност на основни демократични ценности

Специфичните характеристики на политическата култура на избирателите също е важен фактор, който играе съществена роля за разпространението на купу-

ването и продаването на гласове. В тази връзка резултатите от изследвания на общественото мнение и интервюта с граждани открояват следните предпоставки:

■ ниска степен на доверие на гражданите в институциите – почти една трета от избирателите (28,2%) не намират смисъл в подаването на сигнали, защото считат това за безсмислено и се съмняват в способността на институциите за ефективно противодействие на купуването на гласове;

■ ниска степен на информираност на гражданите относно техните политически права и участието им в изборния процес – тук с особено значение изпъкват проблемите с неграмотността на част от избирателите, участието им като автономни субекти в изборния процес и зависимостта им от лидери на мнение в техните общности, както и страхът от налагане на санкции. Разгледани в съвкупност, тези фактори поставят под съмнение основни демократични ценности като свобода на мнението и правото на самостоятелен политически избор;

■ пасивност и ниска степен на готовност за противодействие на политическата корупция – в тази връзка прави впечатление че 20,4% от анкетираните лица не могат да преценят дали биха подали сигнал за купуване на гласове, ако станат свидетели на подобни практики. В допълнение към значителния дял на хората, които изразяват категоричен отказ да сигнализират институциите (28,2%), може да се направи извод, че общата среда в страната не предполага активно противодействие на политическата корупция от страна на гражданите. В този контекст купуването и продаването на гласове са морално осъдителни действия, спрямо които гражданите изразяват декларативно неодобрение, но (като доминиращ дял от обществото) не са готови да предприемат конкретни действия.

За съжаление, бедността и прекомерната задължителност на определени групи от населението, особено в малките населени места, също е сред факторите, които правят морално приемливи явления като купуването на гласове или контролирания вот. Този феномен остава непознат в повечето държави-членки на Европейския съюз, които се отличават със значително по-висок стандарт от България.

Проблеми, съдействащи за купуването на гласове и контролирания вот

- ниска степен на информираност на гражданите относно техните политически права и участието им в изборния процес; проблеми с образованието
- ниска степен на доверие на гражданите в институциите
- пасивност и ниска степен на готовност за противодействие на корупцията

⁵ В тази връзка вж. данните от представително изследване на общественото мнение, проведено през 2014 г. от социологическа агенция „Алфа рیسърч“, по инициатива на Асоциация „Прозрачност без граници“, както и данни от интервюта с граждани В: „Битовата престъпност и контролираният вот като заплахы за човешката сигурност в България“, Институт за регионални и международни изследвания, София, 2015.

6. Неефективно функциониране на политическите партии като изразители на интересите на избирателите

При анализа на основните фактори, стимулиращи купуването на гласове и контролирания вот, е необходимо да бъде поставен особен фокус на внимание и върху негативните практики в дейността на политическите партии, които в действителност стоят в основата на тези престъпления. Анализът на тяхното функциониране в периода от създаването на многопартийната политическа система от началото на 1990 година до настоящия момент води до извода, че именно политическите партии са основният двигател на този процес и продължават да подхранват неговото съществуване. В тази връзка могат да бъдат идентифицирани множество дефицити в тяхното функциониране, като на преден план е необходимо да се изведат два:

- проблеми на прозрачността и отчетността при финансирането на тяхната дейност;
- проблеми на представителността на политическите партии.

Ниската степен на прозрачност и отчетност при политическото финансиране е един от съществени дефицити в дейността на партиите, като те са показателни за наличието на системен проблем в политическия живот на страната. Въпреки положителните промени в законодателството, извършени през последното десетилетие, основен характеристика на системата за финансиране на политическата дейност остава разминаването между законодателството (което като цяло съответства на международните стандарти в тази област) и практиката, която се отклонява от формално създадените правила.

В тази връзка са показателни оценките на гражданите относно прозрачността при финансирането на предизборните кампании на партиите и кандидати. Високият дял на хората, които не знаят как се финансират партиите и кандидатите (32,4%) е индикатор за това, че за съществена част от гражданите политическото финансиране е непрозрачно и че те не разполагат с информация за този аспект от дейността на партиите. В допълнение, съвкупният дял от отговори за получено финансиране от частни фирми, държавни, общински фирми и медии е показателен за това че не се спазват основни забрани за финансиране от юридически лица и за използване на публични ресурси.

В действителност, финансирането на политическите партии и предизборните кампании е превърнато в сфера, до която има достъп ограничен кръг от партийни лидери и се отличава с висока степен на непрозрачност. Това води до невъзможност за осъществяване на ефективен вътрешно-партийен контрол и до отдръпване на обикновените членове от активна политическа дейност. Затварянето на процеса на финансиране на политическата дейност води и до друга важна последица – затваряне на процеса на вземане на политически решения в рамките на ограничен кръг.

Именно тук се проявява и другият съществен дефицит при функционирането на политическите партии – проблемите на представителността на политическите

субекти в България. Като цяло, партиите не успяват да функционират като ефективни изразители на интересите на своите избиратели. По аналогия на финансирането на политическата дейност, процесът на вземане на политически решения, а впоследствие и на управленски решения, също е ограничен до тесен кръг от политически фигури.

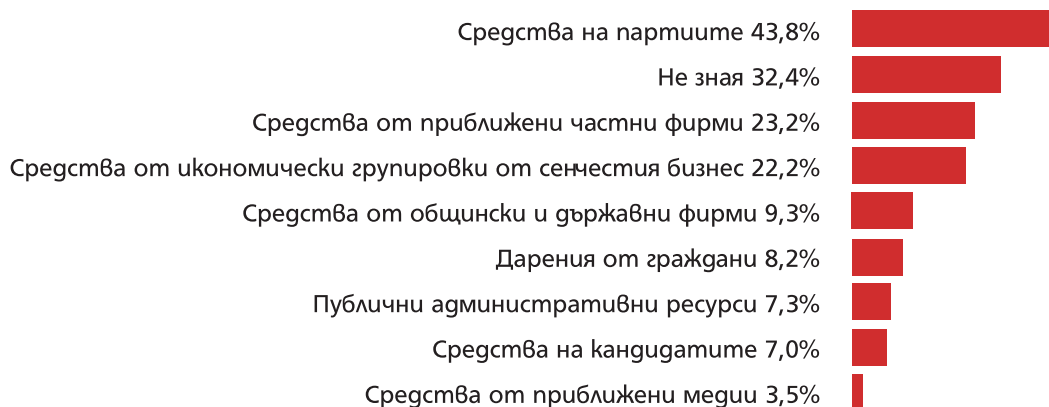
Двете най-важни последици от това са ограничаването на вътрешно-партийната демокрация като основен принцип на функциониране на партиите и превръщането на партиите в структури, покровителстващи клиентелизъм и политически патронаж. В подкрепа на тази оценка могат да бъдат приведени редица конкретни примери и данни от изследвания на общественото мнение. Така например, данните Световния корупционен барометър за 2013 година показват, че според 44% от гражданите партиите са изключително корумпирани; според национално представително изследване на общественото мнение, проведено през 2014 година, 37,9% от гражданите считат, че избраните представители в националния парламент и в Европейския парламент ще бъдат зависими от тези, които финансират предизборните им кампании; според представително изследване на общественото мнение, проведено през септември 2015 година, 22,7% от гражданите считат, че могат да прогадат гласа си защото партиите не изразяват техните интереси и няма значение за коя партия ще гласуват.

Интервюта с граждани потвърждават тезата, че е налице тенденция за превръщане на партиите в структури за клиентелизъм и политически патронаж. Схемата онагледява модела, по който се осъществява достъп до структурите на бюджетна издръжка: приоритетен достъп до позиции в структурите на публичната администрация, както и фирми с преобладаващ дял на публична собственост и други предприятия на бюджетна издръжка се осъществява със съдействието на политическите партии; за останалите кандидати официално установените канали за достъп до позиции в администрацията и в останалите структури на бюджетна издръжка не създават достатъчно ефективни гаранции. В рамките на изборния процес над част от служителите, назначени с политически протекции, се осъществява въздействие, което може да се определи като натиск и има пряка връзка за купуването на гласове и контролирания вот.

Проблеми, съдействащи за купуването на гласове и контролирания вот

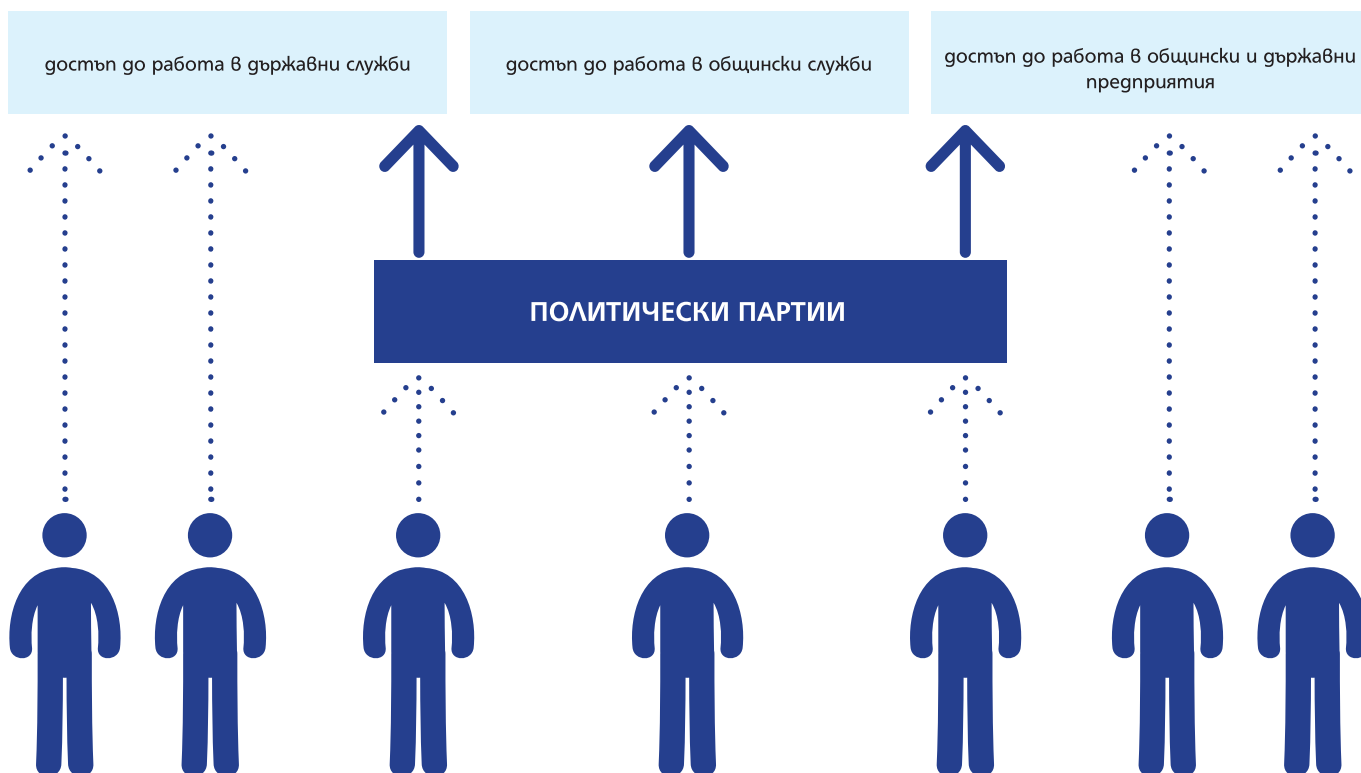
- затворен характер на процеса на финансиране на политическата дейност
- невъзможност за осъществяване на ефективен вътрешно-партийен контрол върху партийното финансиране
- проблеми на представителността на политическите партии, произтичащи от факта, че значителна част от партиите не успяват да функционират като ефективни изразители на интересите на своите избиратели
- тенденция към превръщане на партиите в структури, покровителстващи клиентелизъм и политически патронаж

Графика 4: Информираност на избирателите относно източниците на финансиране на президборните кампании

Графика 5:

Модел за достъп до позиции в структурите на бюджетна издръжка с посредническата роля на политическа партия

II. ИЗМЕРЕНИЯ НА ПРОБЛЕМА – ИЗРАЗНИ ФОРМИ И ТЕНДЕНЦИИ ПРИ КУПУВАНЕТО НА ГЛАСОВЕ И КОНТРОЛИРАНИЯ ВОТ

Резултатите от наблюдението на изборния процес в последното десетилетие водят до извод, че купуването на гласове и контролирания вот се превръщат в един от най-съществените проблеми в изборния процес. Въпреки извършените промени в изборното законодателство и предприетите организационни мерки, до настоящия момент не съществуват адекватни механизми за тяхното ефективно ограничаване.

■ Тенденции в периода 2009 г. – 2015 г.

Сравнителният анализ на данните от наблюдението на Асоциация „Прозрачност без граници“ в периода 2009 г. – 2015 г. откроява тенденция за нарастващ относителен дял на организационните нередности и устойчив дял на контролирания вот и купения вот. В контекста на проблема, свързан с купуването на гласове и контролирания вот, са налице основания за тревога от нарастването на интензитета на натиск върху част от избирателите и от мултиплицирането на различни изразни форми на натиск върху избирателите.

Резултатите от наблюдението на изборите на национален и Европейски парламент през 2009 година за първи път дават основания за оценка, че е налице системно организирано въздействие върху избирателите, което е насочено не само към хора в неравностойно социално положение, но и върху работещи. Това дава основание за оценка, че в страната се прилагат форми на натиск, които могат да се оценят като корпоративен вот (по своята същност той е една от основните изразни форми на контролирания вот).

Прякото наблюдение на изборния процес през 2009 година позволи да бъдат констатиран основни форми на купуване на избиратели: раздаване на пари, хранителни продукти, облекло, изплащане на допълнителни премии и т.н., като предлагащите и получаващите материални облаги не се стремят да скрият тези факти. Характерна черта на избори – 2009 е изборният туризъм, който става възможен поради безконтролното издаване на удостоверения за гласуване на друго място.

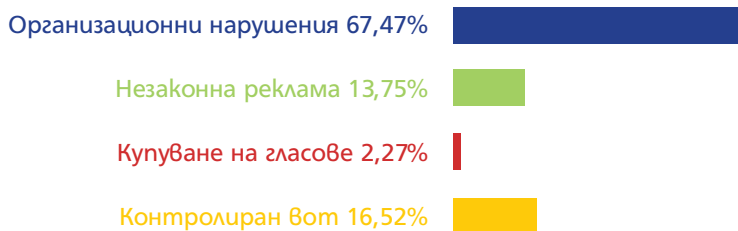
Отличителна характеристика на местните избори, проведени през 2011 година, е мобилизирането на застъпниците като инструмент за контрол и натиск върху избирателите. Предвид засиления обществен натиск и извършвани проверки на сигнали за купуване на гласове през 2011 година се откроява тенденция към укриване на покупно-продажбата на избирателни гласове. Регистрирането на огромен брой застъпници представлява една от формите за официално купуване на избиратели.

През 2011 година се открояват множество техники за контрол над гласоподаватели – организирано извозване и съпровождане на избиратели до секциите, съставяне на списъци на избирателите, присъствие на автомобили с различна от местната регистрация, групово гласуване на лица, които нямат роднинска връзка помежду си, събиране на лични карти на избиратели, публично оповестяване на лични данни на избирателите, които изчакват своя ред за гласуване в изборното помещение.

Общата картина на изборите, проведени през 2013 и 2014 година, не се отличава съществено от тази на предходните избори. През 2013 година се откроява нова тенденция: представителите на местните власти (кметове на малки населени места, кметски наместници) се превръщат във все по-силно въздействащ фактор, като осъществяват натиск върху избирателите да не вземат участие в изборния процес и да не упражняват своето избирателно право. Данните от наблюдението показват, че се прилагат все по-изобретателни схеми за прикриване купуването на гласове, като подготовката на това стартира поне два месеца преди датата на вота.

При провеждането на Европейските избори през 2014 година фокусът на внимание е съсредоточен върху злоупотребата със статута на независимия наблюдател. Огромният брой регистрирани наблюдатели е използван като инструмент, който прикрива факта на купуването на избирателни гласове. Различните изразни форми на натиск върху работещи в частния сектор и методично организираните схеми за контрол от страна на техни работодатели са ясен показател на нарастващото негативно въздействие на контролирания вот върху свободата и честността на изборния процес. Във връзка с парламентарните избори през есента на 2014 година за първи път са констатирани случаи на купуване на гласове на принципа на пирамидата – мобилизирането на допълнителни гласоподаватели, които са готови да продадат своя глас, носи допълнителна парична награда за избирателя.

Графика 6: Типология на нарушенията в изборния процес – 2015 (местни избори и национален референдум – резултати от наблюдението в рискови секции)

■ Доминиращи проблеми в изборния процес през 2015 година

Резултатите от наблюдението на местните избори и националния референдум, проведени през 2015 година, открояват на преден план доминиращото значение на два проблема в изборния процес – организационните нарушения (които заемат от 67,47% от всички нарушения, констатирани в наблюдаваните рискови секции) и купуването на гласове и контролираният вот (чийто съвкупен дял възлиза на 18,79%, констатирани в наблюдаваните рискови секции).

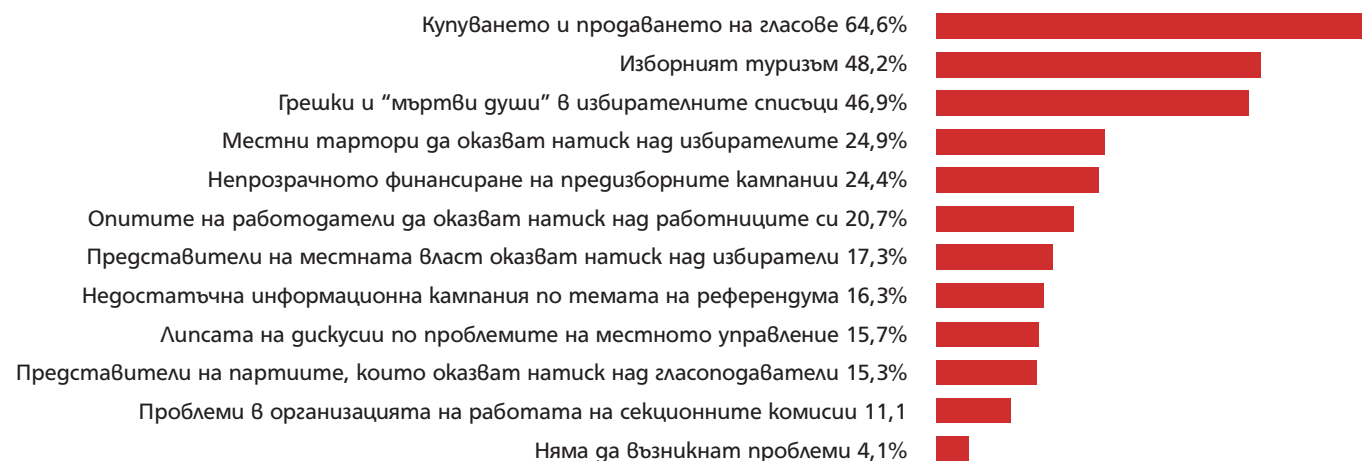
Наблюдението на местните избори през 2015 година показва общо влошаване на качеството на изборния процес. Мащабите на изборния туризъм са индикатор за старателна подготовка на схемите за купуване на гласове и за добре организирани опити за превземане на институции на местната власт в някои населени места. Друга съществена тенденция е преминаването от търговия с парични знаци към търговия със зависимости, създадени на местно ниво. Констатира се тенденции за увеличаване на натиска върху част от избирателите, като прякото купуване на гласове отстъпва на заден план пред обещанията за осигуряване на приоритетен достъп до помощи в натура (енергийни и други помощи), достъп до социални услуги, опрощаване на дългове и други. Тревожен факт, на който трябва да се обърне внимание, е попълването на празни бюлетини (които съзнателно са пуснати от избирателите в урните непопълнени) от членовете на секционните избирателни комисии след края на изборния ден. Този факт е показателен за предварително под-

готвена схема, при която както избирателите, така и цели секционни избирателни комисии са подкупени/подложени на натиск, за да съдействат за постигане на търсения изборен резултат.

Оценките, че контролираният вот и купуването на гласове са основни проблеми в изборния процес, се допълват и от други изследователски методи. Така например, резултатите от представително социологическо изследване, проведено непосредствено преди местните избори, показват изключително висока степен на чувствителност на гражданите относно този феномен. Изследването очертава три водещи потенциални риска, които са оценени като най-сериозните потенциални проблеми в изборния процес: купуването и продаването на гласове (според 64,6% от всички анкетирани), изборният туризъм (48,2%), грешки и „мъртви души“ в избирателните списъци (46,9%).

Непосредствено след така посочените рискове са открити проблемите, свързани с осъществяване на натиск върху избирателите от страна на различни субекти, които имат пряко или непряко участие в изборния процес: за една четвърт от хората (24,9%) най-сериозно безпокойство буди вероятността от натиск, осъществяван от лидери на местни общности; натискът от страна на работодатели върху работниците е оценен като сериозен риск от една пета от избирателите (20,7%); за 17,3% от анкетираните граждани проблем представлява и въздействието, осъществявано от представители на местните власти, а 15,3% посочват като източник на натиск представителите на политическите партии.

Графика №7: Обществени очаквания относно най-сериозните проблеми в изборния процес (резултати от изследване на общественото мнение, 25-30 септември 2015 г.)

III. ПРЕПОРЪКИ ЗА ОГРАНИЧАВАНЕ НА КУПУВАНЕТО НА ГЛАСОВЕ И КОНТРОЛИРАНИЯ ВОТ

За ефективно противодействие на купуването на гласове и контролирания вот е необходимо предприемането на комплекс от мерки, които са фокусирани в две основни насоки: законодателни промени и промени в практиката по прилагане.

Законодателни промени:

■ Въвеждане на Регионални преброителни центрове като инструмент, който възпрепятства осъществяването на контрол върху вота на избирателите. Моделът прави невъзможно проследяването на начина, по който са гласували избирателите, допринася за прозрачното отчитане на резултатите от гласуването, ограничава възможностите за манипулации при отчитането на изборните резултати и намаляване броя на организационно-техническите нарушения и грешки в работата на секционните комисии.

■ Промяна в подхода за съставяне на избирателните списъци - създаване на регистър на избирателите по настоящ адрес, който изчиства списъците от мъртви души, въвежда рег в регистрациите на българските граждани, живеещи в страната и българските граждани, живеещи в чужбина. Този подход следва да гарантира прозрачност на информацията относно общия брой на избирателите по населени места, райони и т.н., като същевременно не лишава гражданите от избирателни права.

■ Ограничаване на условията за изборен туризъм – промени в Изборния кодекс, които ограничават възможностите за изборен туризъм. В тази връзка следва да бъдат възприети правила за провеждане на избори за кметове на кметства с население над 300-500 жители, регистрирани по настоящ адрес в съответното населено място. Осъществяване на периодичен контрол по приложението на разпоредбите на Закона за гражданската регистрация.

■ Промени в процесуално-правната уредба на престъпленията срещу политическите права на гражданите, които ограничават формализма в процеса в разследване на купуването и продаването на гласове и позволяват използването на по-широк кръг налични доказателства, които могат да доведат до по-ефективно санкциониране на престъпленията срещу избирателните права на гражданите

Препоръки, свързани с прилагането на мерки за ограничаване на натиска върху избирателите при упражняване на техните изборителни права:

■ Необходим е нов подход за организация на работата на разследващите органи на местно и национално ниво, при който дейността по разследване се планира и извършва в рамките на относително по-продължителен период, предшестващ началото на предизборната кампания. Характерът на разглеждания тип злоупотреби с изборителните права на гражданите предполага създаването на нови подходи в организирането на разследващата дейност – в този контекст е необходимо прилагането на мерки за разследване на престъпленията, които позволяват тяхното документиране и ефективното им използване в последващ съдебен процес. Необходим е динамичен подход за справяне с динамични и бързо развиващи се практики.

■ С оглед на неутрализирането на ролята на близки контакти и създадени обвързаности на местно ниво между политически лидери, лидери на общности и служители в разследващите институции, е необходимо прилагането на подход, при който ключови разследвания се извършват под надзора на регионални и централни структури на правоохранителните институции.

■ В дългосрочна перспектива правоохранителните институции следва да насочат вниманието си към противодействие на сивия и черния сектор на икономиката, особено в кварталите с концентрирано ромско население. Особен приоритет следва да бъде даден на криминалната икономика – нелегалната търговия със стоки (цигари), лихварството и разпространението на наркотични вещества. Освен че се явяват най-сериозният източник на средства за финансиране на купуването на гласове, тези средства създават паралелна икономическа реалност, която „впримчва“ голям брой хора в нерегламентирани отношения от типа „работодател-работник“ и в зависимости, които противоречат на основни принципи на съвременната демократична държава и на свободната пазарна икономика.

■ Във връзка с натиска върху работещите, упражняван в частни фирми, е необходимо осъществяване на системни проверки от страна на институции с контролни правомощия, установяващи нарушения на трудовото законодателство (редовно изплащане на заплати, полагащи се средства за храна, условия на работното място и т.н.). В предизборния период тези проверки следва да бъдат осъществявани от контролни звена, работещи на национално и регионално ниво, като се използва включително и ротационен принцип, с цел заобикаляне на установени обвързаности и близки контакти на местно ниво.

■ Във връзка с натиска и контрола, осъществяван от лихвари спрямо безработни и социално уязвими хора и общности е необходимо извършване на съвместни проверки от представители на социалните служби и полицията, при които се установява кой се разпорежда с дебитните карти, по които гражданите получават социални помощи. За да се ограничи отчасти икономическата зависимост на тези граждани от лихварите, държавните институции следва периодично да извършват проверки дали картите са на разположение на хората или са задържани от лихварите. В случай че не са на разположение на притежателите им, дебитните карти следва да бъдат блокирани (със съдействието на служителите от социалните служби и банките) и да бъдат преиздавани нови.

TRANSPARENCY
INTERNATIONAL
BULGARIA

АСОЦИАЦИЯ „ПРОЗРАЧНОСТ БЕЗ ГРАНИЦИ“

София 1463, ул. „Шангор Петъофи“ № 50, ет. 1

тел.: 02/9867713, 9867920

тел./факс: 02/9867834

mbox@transparency.bg

www.transparency.bg

ЦЕНТЪР ЗА ПРАВНА КОНСУЛТАЦИЯ

НА ПОСТРАДАЛИ ОТ КОРУПЦИЯ

0800 11 224

гореща телефонна линия

за сигнали за корупция

alac@transparency.bg

АСОЦИАЦИЯ „ПРОЗРАЧНОСТ БЕЗ ГРАНИЦИ“

София 1463, ул. „Шандор Петъфи“ № 50, ет. 1

тел.: 02/9867713, 9867920

тел./факс: 02/9867834

mbox@transparency.bg

www.transparency.bg